

שמואל אבנרי

כמה ביאליק יש? על ריבוי פניו של המשורר הלאומי

ידיעות אחרונות • ספרי חמד

2021

הוצאת ידיעות אחרונות, תל אביב-יפו, 2021. 128 עמודים. מחיר: 25 ש"ח. ISBN: 978-965-04-1411-1

קרובים ורחוקים כאחד – בין ביאליק לעגנון

"קורא אני באיגרות אחד העם. הרבה הרבה יש ללמוד מהן על האיש ועל בני דורו. כדאיות הן האיגרות שתקרא אותן אף אתה. על ידן שיניתי את דעתי על אחד העם לטובה"
(עגנון לקורצווייל)¹

במוטו של מאמר זה מובאת עצתו של ש"י עגנון למבקר הספרות ברוך קורצווייל לעיין במכתבי אחד-העם ולהיודע דרכם על צדדים נוספים של האיש ופועלו. ואכן, הן ברובד הגלוי והן בין השיטין עשויים מכתבים לגלות לנו פנים חדשות באישיותם של הכותבים ונמעניהם. על דרך זו נציין כמה מקווי האופי וההתנהלות של ביאליק ועגנון אשר עולים מתוך מכתבים בלתי מוכרים הנחשפים כאן ומתוך עדויות נוספות.²

במכתב הראשון המובא להלן מודיע ביאליק לעגנון שהאורחים שהיו צפויים לבקרו לא הגיעו ומוסיף בקמצוץ של הומור: "ותבוא עליהם ברכה". אך אין להסיק מכך בטעות שביאליק הלכבי והחם לא אהב לארח, נהפוך הוא, ואחת הראיות לכך מספק לנו עגנון עצמו: "בשנים הראשונות אחר חזירתי לארץ ישראל כל אימת שהייתי יורד לתל אביב הייתי מתאכסן אצל ביאליק. פעם אחת באתי לתל אביב ולא התאכסנתי אצלו [...] בלילה חזרתי למלון שלי ולא מצאתי את מטלטלי [...] צחק בעל המלון ואמר, בא גנב ולקחם. ואותו 'גנב' ש'לקח' את מטלטלי היה ביאליק. כששמע שאני מתאכסן במלון, בא ובעצמו ובכבודו העביר את מטלטלי לביתו כדי שאתאכסן שם. עד היכן היתה גדולה בו מידת הכנסת אורחים".³

אחד ממזכיריו של ביאליק מעיד, שמודעה שפרסם המשורר בדבר מועדי הביקורים אצלו (יומיים בשבוע בשעות מסוימות) לא שיקפה את המציאות, משום שדלתו היתה פתוחה תמיד לכל אדם בישראל (קטן כגדול), ואוזנו כרויה לכל בקשה ומשאלה.⁴ אלא שבשלב מסוים נוצל הדבר לרעה על ידי אנשים בלתי רגישים שעטו על ביאליק בלא כל התחשבות, ועל רקע זה ניתן להבין את אנחת הרווחה שלו על אי-בואם של אורחים מסוימים שעל הגעתם התריע בפניו עגנון. עגנון, לעומת זאת, די התנכר לסובב אותו וביכר להסתגר בביתו ולהתייחד עם

עבודתו הספרותית. "אני מביט על כל איש אשר יבוא אל חדרי כעל גזלן, הגוזל את זמני", כתב עגנון לרעייתו, ובהתאם לכך גם ריהט את דירתו: "כיסא. (רק כיסא אחד!) למען לא ישבו אצלי האורחים".⁵ לא אחת גם התאונן על הסבל או על האכזבה שגרמו לו ביקורים. כך, לדוגמה, הוסיף וכתב לרעייתו: "אחר הצהריים בא אצלי טשרניחובסקי ולא זו ממני שמונה שעות. הוא פרימיטיבי מאוד, וכמדומה לי בפעם השנית לא יהיה לנו מה לדבר, לא כביאליק שהוא כמעין המתגבר".⁶

התקופה המשותפת שבה שהו עגנון וביאליק בגרמניה (1921-1924) אמנם זימנה לשניים מפגשים קבועים, שבהם היו מטיילים יחד ימים שלמים.⁷ אך אין לטעות, גם בשיא פריחת הקשר שביניהם לא אהב עגנון כל כך את ביאליק כמו את עצמו... ולא רק במעט, כפי שהודה במקצת באוזני ג' ירדני: "אני קצת אוהב את עצמי [...]. וכי יש בעולם סופר או משורר שאינו גם קצת אוהב את עצמו?".⁸ דומה ש"אהבתו" לביאליק היתה במידה לא מועטה מסחרית, תלויה בדבר, וכמאמר המשנה "בטל דבר – בטלה אהבה";⁹ ועל בסיס הכלל "הודאת בעל דין כמאה עדים דמי", אין לנו אלא לצטט את דברי עגנון עצמו: "אמרתי לו [לביאליק] אני רוצה כבוד וכסף ושני הדברים לא אשיג על ידו".¹⁰

מכאן שיש להרים גבה למקרא ספרה של זיוה שמיר אשר מתיימר "לחשוף" את מה שהתחולל "באמת" מאחורי הקלעים ביחסים שבין עגנון לביאליק: "מהפך" שעבר כביכול עגנון מאוהבו של המשורר הלאומי לאויבו בנפש.¹¹ מתחים ביחסים בין חברים, כמו גם עליות ומורדות, הינם דבר נפרץ (ואף יחסי הידידות המופלאה שבין ביאליק לרבניצקי לא נוקתה מהם),¹² אך אין בין זה לבין המהפך המדומיין ולא כלום. מייגע וגם קצר המצע מלעמוד על שלל הטיעונים חסרי השחר שמעלה המחברת בנדרון, ולכן לא ניגע בהמשך אלא בדוגמאות אחדות המתקשרות לארבעת המכתבים הנוספים של ביאליק המובאים להלן.

מכתבים אלה עוסקים בתרומה נדיבה שהרים ש"ז שוקן למען סופרים במצוקה כלכלית, ושעל חלוקתה – אם כנדבה או כהלואה, ואם כשכר סופרים – הפקיד כנאמנים את עגנון וביאליק. עגנון לא הצטיין בתחום זה, וכהודעת עצמו: "אין לי כישרון להיות גבאי של צדקה, לא גבאי בבית-כנסת ולא עסקן ציבור".¹³ אך ביאליק, לעומתו, נודע ברגישותו הסוציאלית ובפעילותו הציבורית הענפה למען אלמנות, יתומים וקשי יום, ובידו כבר הופקדו קודם לכן כספי חלוקה לנזקקים על ידי נדיבים מפורסמים כנתן שטראוס, י"ל גולדברג, ישראל מץ ואחרים. זאת ועוד, באיזשהו שלב החליטו ביאליק ועגנון שלא לחלק את נדבת שוקן סתם, אלא להעניק אותה כשכר סופרים על יצירות שיכונסו למאסף ספרותי בשם כנסת. והרי על מפעל שכזה כבר ניצח ביאליק בזמן מלחמת העולם הראשונה, בקובץ כנסת שראה אור בשנת 1917 באודסה, שאותו גם ערך ובו פרסם מגוון מיצירותיו המעולות (בתוכן: "יהי חלקי עמכם", "הציץ ומת", "החצוצרה נתביישה", "גילוי וכיסוי בלשון" ועוד).

ארבעת המכתבים עוסקים אמנם בדברים טכניים של הוצאת כנסת בעריכת פ' לחובר ומשקפים את היגיעה הרבה שהיתה לביאליק בהבטחת הפקתה של בימה ספרותית זאת, אך בתוך כך בולטות גם החתימות של ביאליק המשדרות חום משפחתי שמעבר לקשר האישי: "שלום לרעיתך לאמונה ולשלום מרדכי שיחיו בשמי ובשם אשתי", "ושלום רב לרעיתך ולילדים", "ואמרת שלום לאסתר ולילדיך". ביאליק גם שיגר לילדיו של עגנון ספרים לקריאה, ועל אחד מהם השיב לו חמדת (שלום מרדכי) בצירור נחמד ובהבטחה שיקרא. על קשר חם זה מעיד גם עגנון: "ביאליק אוהב ילדים היה, לא ראיתי כמותו מימי. הוא היה מראה חיבה יתרה לאמונה בתי תח'. יום אחד אחר שנסע מהומבורג טיילתי עם בתי ברחוב. היא היתה בת שתי שנים. ברחוב עמדו כמה בני אדם. בתי הציצה ואמרה בעצב 'פילע אנקלס אונד קיין ביאליק' [רודים רבים ואף לא ביאליק אחד]".¹⁴

למקרא תמים של המכתבים האמורים יתקשה אדם מהשורה לראות בהם איזשהו יסוד לקרע בין ביאליק לעגנון. אך כנראה שאיננו מספיק חכמים; שהרי בפרק המסכם את ספרה, תחת הכותרת "הסיבות המשוערות ליחסו של עגנון כלפי ביאליק", מכריזה שמיר בדרך הדרשנית (האופיינית למחקריה) על "פרשת המאסף כנסת" כעל "אחד המסמרים האחרונים בארון הקבורה של מסכת הידירות" שבין עגנון וביאליק.

כל זאת על שום מה? שמיר מצביעה על מכתב של ביאליק שבו הוא מסביר לעגנון שאזל הכסף להוצאת כנסת, וכדי שלא תרד כל עבודתם לטמיון הוא מציע שהוא ועגנון יחתמו על שטרות בסכום החסר, ולאחר שהספרים יימכרו יושב להם כספם. על פתרון יצירתי זה של ביאליק מתחסדת שמיר בטענה: "ביאליק לא היה צריך לפנות לעגנון, שהביא את הכסף לפרויקט, בבקשה או בדרישה שיכסה ביחד אתו את חובותיו של המאסף סוף סוף ביאליק היה המו"ל של ספר זה, והחובות שצברה הפקתו לא נגרמו על ידי עגנון". ואף על פי שלא מצאנו שעגנון התרעם על כך (הוא כן חתם על השטר), קובעת שמיר כיוודעת כול שהצעתו של ביאליק "הרתיחה את דמו של עגנון", והיא גם שהיתה כביכול "הקש ששבר את גב הגמל" ביחסים שביניהם.¹⁵

כדי להרבות קיטוב בין הדמויות ולעשותן ראויות לתארים "אוהב" ו"אויב" אין שמיר בוחלת לעקם את הכתובים ולמצוא בהם רמזים לפרי דמיונה, ובלבד שיהיה "כיסוי" להגדרה ההזויה שלה את עגנון כ"אויב מושבע של ביאליק וגדול המורדים בו בסתר". בתוך כך היא גם מאמצת את ההשקפה שלפיה כביכול קטרג ביאליק על ספר המעשים של עגנון. בדעה זו אווזו גם הביוגרף של עגנון דן לאור,¹⁶ ושניהם כאחד נשענים על עדות מפוקפקת של אלמנת הצייר חיים גליקסברג שאותה אימץ לראשונה הסופר חיים באר.

באר מספר שיום אחד פגש בדבורה גליקסברג, ובמענה לשאלתו האם אין ספר

הכ
שנ
כב
שי
ולי
חו
אל
קו
שי
שי

צע
אז
ענ
לי
לי
מי

כו
ב-

רד
99
הז
יו
"ב
כפ
שו
אנ

לז
ניו
ק"

המעשים מוזכר בספר ביאליק יום-יום שחיבר בעלה,¹⁷ הפנתה אותו זו אל עמ' 108, שבו נכתב: "...קראת את '- מאת - - - ? איזו פרוזה משונה. הוא מבקש חדש כביכול ואינו מוצא. פושט את בגדיו הטובים ומבקש בגד שלא לפי מידתו ובסופו של דבר נשאר ערום כביום היוולדו [...] ואלה בקונצים ובתעותועי לשון, בגיבוב וליקוט של פאזות בלתי טבעיות ומעורפלות, מודרניות, כביכול, רוצים לחפות על חוסר יכולתם". באר בלע את דבריה בלא היסוס ומיהר להסיק מכך שדברי ביאליק אלה מכוונים לסיפור "פת שלמה" (ממחרוזת ספר המעשים) שפורסם כמה חודשים קודם לכן במאזנים, ובכך דחק לצד כבלתי אמינות שלוש התבטאויות מפורשות של עגנון שדיבר על ביאליק כמי שהיה מן הבודדים שקידמו את ספר המעשים שלו בברכה.¹⁸

מאחר שהקונטקסט של הקטע מגליקסברג הוא בית קפה "ששם ישבו סופרים צעירים מחבורת 'יחדיו'" – ברור לי שלא אל עגנון וסיפוריו כיוון ביאליק אלא אל אחד מסופרי "יחדיו" (כגון אליעזר שטיינמן). ביקשתי מידידי ד"ר חזי עמיאור מהספרייה הלאומית לבדוק אם יש להם את כתב היד של הספר ועליתי לירושלים לבחון, שמא תחת הקווים המודפסים המעלימים את שם המבוקר יתגלה לי בכתב יד השם המפורש. אך לאכזבתי מצאתי שגם כתב היד מקווקו. מכל מקום, עלעול בכתובים של אותה עת, אינו מותיר בי ספק שאל הסגנון הזה בדיוק כווננו חצי ביקורתו של ביאליק בשיחת בית הקפה שעליה מעיד חיים גליקסברג ב־15.6.1933.

לאחר הכול יש לזכור, ששיתוף הפעולה שבין ביאליק לעגנון בהוצאת כנסת היה רק חוליה אחת בשרשרת של פעילויות משותפות, שהראשונה שבהן היתה בשנת 1909, כאשר כעורך החלק הספרותי של השילוח נאות ביאליק לקבל מעגנון בן העשרים ואחת את סיפורו "עליית נשמה". ארבעים וחמש שנה מאוחר יותר עוד יזכור זאת עגנון לטובה, כעולה ממכתב ששיגר אל פטרונו ש"ז שוקן ב־6.12.1954: "ביאליק עליו השלום שהיה מו"ל ועורך, היה מדקדק עם סופרים ומשנה דבריהם כפי חפצו ורצונו, וכשאני נתתי לו סיפור ועדיין נער הייתי, אמר לי על תיבה פלונית שבסיפורי אני איני גורס תיבה זאת ועל מושג פלוני אמר לי אני איני מבין פירושו, אבל מניח אני אותם כמו שכתבת אתה".¹⁹

ראוי אפוא שלא נעריך את הקשרים שבין שני מאורות ספרות אלה במטבעות לשון של "שנאה" ו"אהבה" או של "אוהב" ו"אויב", אלא במילים הזהירות שבהן ניסה עגנון להגדיר את טיב הקשר שלו עם ברנר (שעולמות הפרידו ביניהם): "קרובים זה לזה ורחוקים זה מזה כאחד".²⁰

מכתבי ח"נ ביאליק אל ש"י עגנון

א. הכנסת אורחים – בין מצוי לרצוי

כ' אדר תרפ"ה 16.3.25

עגנון אהובי!

היה ברוך על אשר הקדמת להודיעני על דבר בואם של האורחים החשובים ואולם לחינם דאגת. האנשים אשר אמרת לא דרכו על סף ביתי וכנראה לא ידרכו עוד, ותבוא עליהם ברכה. חיכיתי לבואך לסעודת פורים בלי הזמנה, וגם אתה לא באת, ועל זה לא יברוך טובים. אקווה כי תתקן את המעוות בליל הסדר של הפסח הבע"ל [הבא עלינו לטובה].

ושלום שלום לך בשם רעיתי ובשם רבניצקי

[ביאליק]

ב. חלוקת כספי ש"ז שוקן לנצרכים

28.10.27

יקירי עגנון!

קיבלתי היום את 25 ל"מ [לירות מצריות] ובמשך הימים הקרובים אחלקם לנצרכים ואמציא לך את השוברות ביחד עם הקודמים הנמצאים מכבר בידי. אז אמציא לך גם רשימות חדשות של נצרכים.

שלום לרעיתך לאמונה ולשלום מרדכי שיחיו בשמי ובשם אשתי

[ביאליק]

ג. שכר סופרים (במקום מענק) למשתתפי מאסף בעריכת פ' לחובר

13.12.27

יקירי עגנון!

אתמול הגיעני מכתבך בצרוף מכתבו של שוקן, והיום הודיעוני מן הבנק ע"ד [על דבר] קבלת הכסף, מאה לא"י [לירות ארץ ישראליות] חסר 25 גרוש, כנראה דמי שליחות. מחר אשתדל להמציא את המלון ל[פנחס פישמן]. גם ללחובר אצוה להתחיל בקבלת החומר לשם המאסף. מכתבו של שוקן מושב לך בזה.

ושלום רב לרעיתך ולילדים
בחפזון רב [ביאליק]

ד. עלויות הוצאת כנסת, הלוואה לבן עמי, דחיית הנסיעה לנהלל

9.3.28

יקירי עגנון

כבר כתבתי לך מירושלים בדבר בן עמי. עכשיו אני מבקש מעמך להעביר לת"א לשם קניית ניר והדפסה וגם לשם תשלום שכר סופרים סכום מסוים של כסף, לפי שבינתיים נתתי ללחובר עוד ע"ח ש"ס [על חוב שכר סופרים] ושכר עורך עוד כארבעים פונט, וכבר כלה הכסף מן הקופה. אל נא תתמהמה, איפוא, מהעביר את הסכום, כי מה אענה מחר את לחובר או את המדפיס בבואם לפני.

תמיהני אם נסיעתנו המשותפת לנהלל תקום במהרה. מטופל אני לא עליך בעבודה ואין רגע פנאי. המקום ירחם עלי.

ואמרת שלום לאסתר ולילדיך
שלך [ביאליק]

ה. קשיי ההוצאה לאור והחשש מפשיטת רגל

13.3.28

יקירי עגנון!

מוכן ומזומן אני, כמובן, להסכים לכל מיני נתינות והלואות על ימין ועל שמאל, אבל הרי עוד יש לנו ה"כנסת" שתכיל בערך 25 גליונות. הסכום שנשאר, 90 לא", מסופקני אם יספיק אפילו כדי מחצית ההוצאות של הניר וההדפסה. חוץ מזה עלינו עוד לשלם כדי 50 לא"י שכר סופרים. היוצא מזה, שאין לבזבז מן הסכום הנשאר בידך אפילו פרוטה, ועליך להעבירו תיכף ומיד לפקדון לתשלומי מחיר הניר וההדפסה, שאם לא כן עתידים אנו לפשט את הרגל והינו לחרפה.

שלך [ביאליק]

נ.ב. מן המאסף נסדרו כבר ארבעה גליונות.

(חתימותיו של ביאליק מובאות לעיל בסוגריים מרובעים, מאחר שחמשת מכתבים אלה התגלו בהעתקי סטנסיל, אשר עליהם – בניגוד למקור – לא טרח ביאליק לשוב ולחתום.)

הערות

1. קורצווייל, עגנון, אצ"ג: חילופי איגרות, בעריכת ליליאן דבייגורי, אוניברסיטת בראיילן, רמת גן 1987, עמ' 87.
2. מכתבים אלה נעלמו מעינינו כאשר במהלך שנת 2001 עמלתי עם אמונה ירון על איתור והדפסה של התכתובת שבין עגנון לביאליק, ולכן לא כונסו בזמנו לספר: ש"י עגנון, מסוד חכמים: מכתבים 1970-1909 (עגנון, ברנר, ביאליק, לחובר, כצנלסון, סדן), שוקן, ירושלים ותל אביב 2002, עמ' 33-84.
3. ש"י עגנון, "ביאליק", הביאה לדפוס אמונה ירון, ידיעות גנוזים, ניסן תשנ"א, עמ' 65.
4. חיים וויינר, "שיחת חולין של ח.נ. ביאליק", פרקי חיים וספרות, קרית ספר, ירושלים 1960, עמ' 80.
5. ש"י עגנון, אסטרליין יקירתי, שוקן, ירושלים ותל אביב 1983, עמ' 105, 102.
6. שם, עמ' 202.
7. ראו גליה ירדני, ט"ז שיחות עם סופרים, הקיבוץ המאוחד, עין חרוד 1961, עמ' 63.
8. שם, עמ' 65.
9. מסכת אבות, ה, ט"ז.
10. אסטרליין יקירתי, עמ' 82.

11. זיוה שמיר, מאוהב לאויב: עגנון מתרחק על ביאליק, ספרא והקיבוץ המאוחד, 2017.
12. ראו מאמרי "זכי נמכור נמכרתי לך" – ביאליק ורבניצקי באים במשפט" בקובץ זה.
13. דוד כנעני, ש"י עגנון בעל-פה, הקיבוץ המאוחד, מרחביה 1971, עמ' 85.
14. עגנון, "ביאליק", עמ' 65.
15. שמיר, מאוהב לאויב, עמ' 430.
16. ראו דן לאור, חיי עגנון, שוקן, ירושלים ותל אביב 1998, עמ' 260-261.
17. חיים גליקסברג, ביאליק יום-יום, דביר, תל אביב תשי"ג.
18. חיים באר, גם אהבתם גם שנאתם: ביאליק, ברנר, עגנון – מערכות יחסים, עם עובד, תל אביב 1992, עמ' 294-297.
19. ש"י עגנון – ש"ז שוקן: חילופי אגרות תרע"ו-תשי"ט, שוקן, ירושלים ותל אביב 1991, עמ' 335.
20. ראו ירדני, ט"ז שיחות עם סופרים, עמ' 57.

13
זרי
זם
זדי
זה
זים

[ז]

ה
(

ז,

ר
ד
ז

ז

הוצאה לאור: תשס"ח, 2017